

INHOUD

Woord vooraf	9
Inleiding	13
Een probleem van terminologie	13
Geografische en chronologische afbakening	24
Bronnen	26
Een nieuwe discipline?	31
Conceptie, geboorte en de ‘cruciale’ eerste dagen	35
Overlevers? Gehandicapte baby’s in een regime van massale mortaliteit	35
Medici en ouders op zoek naar verklaringen	40
Biologische geboorte en sociale geboorte: een cruciaal interval?	43
Mentale en geestelijke handicaps: gek of gezond zijn?	50
De waanzin van keizer Caligula	50
Vier historische benaderingen van ‘mentale stoornissen’. Een uitweg uit de impasse?	55
Het Romeinse juridische denken: een ‘praktisch’ dossier	59
Op zoek naar leerstoornissen en intellectuele handicaps	65
Anekdotisch bewijsmateriaal over ‘mentale stoornissen’	74
De classificeringen van antieke geneesheren	78
Antieke ‘psychotherapie’	84
Christenen, duivels en bezetenheid	88

Blindheid: ‘erger dan de dood?’	93
Homerus als ‘emblematische blinde’	93
Materiële omstandigheden	98
Theorie en praktijk van de antieke oftalmologie	100
Antieke auteurs over de oorzaken van blindheid	105
Blinden en slechtzienden in het dagelijkse leven	111
Blinden in denkbeelden en zegswijzen	118
Het christendom: sporen van verandering?	121
 Doof, stom en doofstom: een stil verhaal	126
De zoon van Croesus	126
Doofstom, stom, doof?	129
Medische en demografische verklaringen: oud en nieuw	132
Doofstommen in het Romeinse recht	136
Echo’s uit het dagelijkse leven	139
Beda Venerabilis en de christelijke visie	142
 Spraakgebreken: stamelende geschiedenis	147
Demosthenes: de emblematische stotteraar?	147
Oorzaken van spraakgebreken: de oudheid en nu	149
Op zoek naar gevallen	150
<i>The Emperor’s Speech</i> : Claudius als stotteraar	153
Antieke spraaktherapie	157
Mozes in de joodse en christelijke traditie	160
 Mobiliteitshandicaps: geschiedenis van pijn en zwoegen	164
Philippus II van Macedonië en andere ‘kreupele’ koningen	164
Mobiliteitshandicaps vroeger en nu: osteologie en demografie	166
Antieke geneesheren over misgroeiing, breuken en genezing	170
Een blik op het dagelijkse leven	175
De rol van het christendom	179

Slotbeschouwingen	183
Functioneren en arbeid	184
<i>Capabilities</i> en de geluksindex: uitsluiting of inclusie?	185
Monsters en antifysiognomiek: een weg naar identiteitsvorming?	191
Een gebrek als politiek invectief: de (misprezen) oorlogsheld en de beschimpte politicus	194
Basishoudingen	197
Een geschiedenis van lange duur, met weinig verandering?	201
Nieuwe wegen	203
Tot slot: de nieuwe kleren van de keizer	204
 Noten	207
Bibliografie	245
Index trefwoorden	267
Index locorum	272
Index van personen	294

WOORD VOORAF

‘More than a billion people in the world today experience disability.’ Weergegeven in cijfers maakt meer dan één miljard mensen (1.000.000.000) nog meer indruk. Het eerste *World Report on Disability* van de Wereldgezondheidsorganisatie uit 2011 is duidelijk: zowat 14,2% van de huidige wereldbevolking wordt geconfronteerd met een handicap. In de omschrijving is elke verwijzing naar lijden zorgvuldig geweerd: *‘to experience a disability’* luidt de formulering, niet *‘to suffer’*. Volgens het rapport zijn cultuur- en omgevingsfactoren cruciaal. Wat voor de ene mens in een bepaald milieu en in specifieke omstandigheden een beperking is, hoeft het in een andere situatie of omgeving helemaal niet te zijn. Met een landareaal van 6,5 miljoen km² bestreek het Romeinse Rijk ongeveer 4,36% van de totale wereldoppervlakte in land. Het was een van de grootste rijken uit de oudheid en zeker een van de meest resistente en langdurende. Miljoenen mensen uit het Imperium Romanum moeten een functiebeperking hebben ervaren. En Romeinen werden met deze mensen geconfronteerd. Maar waar zijn deze gehandicapten gebleven? In een recent en meesterlijk overzicht over fysiek welzijn in het Romeinse Rijk wordt de term *disability* niet één keer vermeld.¹

Toen ik me in 2008 op het - voor de oudheid nog grotendeels onontgonnen - domein van de *disability history* waagde, werd me al gauw één ding duidelijk. Dit is een delicaat onderwerp, dat op zijn minst nieuwsgierigheid en vaak geëngageerde reacties uitlokt. Van de vragen die ik na lezingen of publicaties kreeg toegestuurd, zijn er twee bijzonder bijgebleven. Of ik ‘mezelf beschouwde als lijdend aan een bepaalde handicap’ (men lette op het politiek correcte taalgebruik). En of ik een medische vooropleiding had genoten. Ik heb tweemaal ontkennend geantwoord, maar voor beide gevallen geldt dat de vraag veel belangrijker was dan het antwoord. Het onderwerp appelleert aan onze menselijke empathie en wie zich betrokken voelt, zal het heel moeilijk vinden de nodige afstand te bewaren. Alleen al de juiste terminologie vinden om de dingen te benoemen, is een moeilijke evenwichtsoefening. Gehandicapten

of functiebeperkten? Blind of slecht-zierend? Ook veronderstelt het thema op zijn minst wat medische achtergrond. Zonder de nodige 'harde' materiële feiten over ecologie, demografie en het menselijk lichaam verzanden dergelijke studies al gauw in pedante en/of puur constructionistische benaderingen die elke band met de werkelijkheid lijken te missen. Maar natuurlijk is dit een historische studie, geen medisch-biologische die zoveel mogelijk gehandicapten uit het verleden wil gaan retraceren. Om te weten dat er ook in het verleden blinden, doven of mensen met een spraakgebrek waren, hoef je nu eenmaal geen historisch werk door te nemen.

Tijdens mijn onderzoek deed ik een heugelijke vaststelling: voor de Romeinse oudheid is een overzichtswerk over gehandicapten nog onbestaand. Dit boek wil niet meer noch minder dan de eerste synthese zijn voor een domein waarop de oude geschiedenis heel lang achterop heeft gehinkt. Het biedt een grondige en ook broodnodige methodologische inleiding, schetst de medisch-materiële achtergronden van de antieke wereld en gaat dan op zoek naar overlevingskansen en de moeilijke eerste dagen na de geboorte. Vervolgens worden handicaps op een conventionele manier, van kop tot teen, benaderd: mentale en intellectuele handicaps, blindheid, gehoorstoornissen, spraakproblemen, mobiliteitsproblemen. Voor elk hoofdstuk wordt op verschillende facetten ingezoomd: het dagelijkse leven, de beeldvorming en het theoretische denken van filosofen en kerkvaders, medici en juristen over de bewuste beperking. De conclusie gaat op zoek naar mogelijke breuklijnen in een geschiedenis die op het eerste gezicht die van een bijzondere *longue durée* schijnt te zijn. Voor wie zelf 'markante levensverhalen' wil ontdekken, is een uitgebreide catalogus van gehandicapten uit de oudheid opgenomen in de vorm van een personenindex. Overigens krijgen verhalen veel aandacht: elk hoofdstuk opent met de levensbeschrijving van een persoon die als 'historisch icoon' van de beschreven handicap kan gelden. De voetnoten, de indices en de bibliografie willen dit boek tot een handzaam naslagwerk maken.

De afwezigheid van een antiek concept handicap loopt als een rode draad door dit werk. Ik zal aantonen hoe bij ontstentenis van een dergelijk begrip mensen uit de oudheid minder in 'hokjes' werden geplaatst en vaker in het gemeenschapsleven van elke dag werden ingeschakeld. Al ben ik niet blind voor de fundamentele ervaring van 'anders-zijn' en de beperking die het lichaam ons kan opleggen. In die zin balanceerde het leven van functiebeperkten in de oudheid voortdurend tussen integratie

en uitsluiting: het vraagteken in de titel na het begrip ‘beperkt’ is in deze veelzeggend. En natuurlijk zal ook blijken dat de bronnen voor onze kennis van dit alles minder beperkt zijn dan wij vaak denken.

Graag maak ik van dit woord vooraf gebruik om mijn dank uit te spreken. Aan Katrien De Vreese, Dirk Remmerie en het schitterende team van Davidsfonds Uitgeverij voor hun bekommernis om wetenschappelijk werk uit te geven dat tegelijkertijd een breed publiek kan aanspreken. Aan mijn Finse collega’s van het onderzoeksteam *Religion and Childhood. Socialisation in Pre-Modern Europe from the Roman Empire to the Christian World* – in deze heerlijke omgeving kreeg dit onderzoek gestalte. Aan vele binnenlandse en buitenlandse collega’s, niet het minst het kleine groepje specialisten van *disability history* voor de Grieks-Romeinse oudheid, die ik op 5 en 6 september 2011 voor de conferentie *A Capite ad Calcem. Disparate Bodies in Ancient Rome* in de Universiteit Antwerpen mocht verwelkomen. Aan mijn studenten, niet het minst aan Dorien Meulenijzer en Bert Gevaert. In hun enthousiasme voor dit nieuwe studiedomein trotseren ze nu een kritische promotor. Aan vrienden en familie, die het leven van elke dag kleuren: mijn broer en schoonzus, neefje en nichtje. En natuurlijk aan mijn lieve ouders, zonder wie dit alles nooit mogelijk was geweest.

*Ingebakerd kind, geglazuurd terracotta medaillon. Andrea Della Robbia (1435-1525)
vervaardigde de afbeelding voor de façade van het Ospedale degli Innocenti te Firenze,
© Galleria dell' Ospedale degli Innocenti, Firenze*

Conceptie, geboorte en de ‘cruciale’ eerste dagen

Overlevers? Gehandicapte baby's in een regime van massale mortaliteit

Massale kindersterfte is een aspect van het dagelijkse bestaan waarin de antieke maatschappij niet van andere pre-industriële samenlevingen verschilde. Vooral de eerste dagen na de geboorte waren precair. Uiteraard hebben we voor de oudheid geen archieven die zich lenen tot statistisch-demografische analyses, maar oudhistorici vonden een plausibel vergelijkingspunt in de *Life Tables*-simulaties die door de Verenigde Naties werden ontwikkeld. De cijfers zijn ontnuchterend. Tussen 30 en 35% van de zuigelingen haalde de eerste verjaardag niet. Circa 50% van de nieuwgeborenen bereikte hun tiende verjaardag. Ongeveer de helft van hen kon dan hopen vijftig jaar oud te worden; een derde werd zestig of ouder. Recent hebben enkele demografen correcties op dit model voorgesteld: de zuigelingensterfte zou eerder 20% hebben bedragen, terwijl de sterfte vóór de leeftijd van tien hoger lag. Uiteindelijk eindigen ook deze modellen met een mortaliteit van circa 35% voor de tiende verjaardag. De realiteit dat ouders hun pasgeborenen frequent zagen overlijden, blijft overeind.⁵⁹

Zonder twijfel was ook het te vondeling leggen van zuigelingen in de Romeinse oudheid een frequent fenomeen. Over exacte cijfers bestaat grote onenigheid. Opnieuw zijn we aangewezen op simulaties en redeneringen die de plausibiliteit als maatstaf nemen.⁶⁰ Vondelingen konden dienen om het slavenbestand aan te vullen. Eén simulatie veronderstelt zes miljoen slaven op een totale populatie van zestig miljoen inwoners.⁶¹ Indien men de mortaliteit bij slaven, hun fertiliteit en het aantal vrijgelaten vruchtbare slavinnen per jaar in rekening neemt, werden de Romeinen mogelijk met een jaarlijks deficit van 110.000 slaven geconfronteerd. Dat werd dan opgevangen

door ‘nieuwe’ slaven door gevangenschap (zowel van binnen het Imperium Romanum als via import uit de grensgebieden) en door het oppikken van vondelingen die als slaafjes werden grootgebracht. Ook ‘vrijwillige’ slavernij kon soelaas bieden. Hoogstwaarschijnlijk waren het vooral mensen uit de ‘armere’ bevolkingsklassen – geschat op veertig miljoen – die kinderen te vondeling legden. Volgens één berekening impliceert dit alles dat bijna één op drie moeders uit deze klasse in hun leven ooit een baby te vondeling heeft gelegd! Dat getal lijkt ontstellend en bijna onhoudbaar hoog. Maar op elk cijfer van de simulatie kan worden afgedongen. Wat als slavinnen doorgaans pas op latere leeftijd werden vrijgelaten? Als er meer slaven door gevangenschap en ontvoering waren? Als bepaalde moeders stelselmatig al hun kinderen te vondeling legden? Hoe dan ook blijft overeind dat het aantal vondelingen naar onze moderne westerse maatstaven schrijnend hoog moet zijn geweest.⁶² Gegevens uit latere periodes kunnen dit vermoeden alleen maar versterken. Het verhaal over de stichting van het Ospedale Santo Spirito in Sassia in het middeleeuwse Rome is welbekend. In 1198 had paus Innocentius III ertoe besloten, omdat hij ontzet was door het grote aantal dode zuigelingen dat in vissersnetten uit de Tiber werd opgevisd. En vanaf de 15de eeuw tonen de archieven van het Florentijnse Ospedale degli Innocenti een massale toeloop naar dit vondelingenhuis. In 1552 huisden er 1200 vondelingen. Op een totaal van 60.000 inwoners is dat bijna 2%. Waarbij we er nog rekening mee moeten houden dat het hier alleen om de overlevende vondelingen gaat.⁶³

Deze bikkelharte realiteit impliceert overigens niet dat de Romeinse samenleving onverschillig met de dood van haar allerjongsten omging. Archeologische studies over funeraire praktijken voor zuigelingen schetsen eerder het tegenovergestelde beeld. In sommige regio’s kregen jonge kinderen aparte begraafplaatsen toebedeeld, soms bij speciale heiligdommen. Anderen werden begraven in de onmiddellijke nabijheid van het huis of zelfs in speciale kruiken (het begrafenisgebruik van de *enchytrismos*). In Latijnse grafinscripties vindt men een specifieke woordkeuze en een bijzondere aandacht voor jonge kinderen.⁶⁴ Massale kindersterfte kan uiteraard tot een soort ‘gewenning’ aanleiding geven. Maar antropologen hebben ook aangetoond dat schijnbaar onthechte reacties of culturele gebruiken niet altijd moeten worden geïnterpreteerd als afwezigheid van emoties of verdriet. De interpretatie van onverschilligheid is niet zelden die van de moderne westerling, die niet meteen uitblinkt in empathisch vermogen tegenover mensen uit een ‘andere’ en ‘vreemde’ cultuur.⁶⁵

Toch voorspelt dit alles weinig goeds voor het lot van gehandicapte baby's in de oudheid.⁶⁶ Als al zoveel zuigelingen het niet haalden of in stilte werden verwijderd, hoe moet dan de situatie geweest zijn van wie met een gebrek ter wereld kwam? In de populaire perceptie wordt de antieke samenleving wel vaker met infanticide of eliminatie van het zwakkere leven geassocieerd. Op de keper beschouwd gaat het om een vijftal passages waarop steeds weer wordt teruggegrepen. Zowel Plato als Aristoteles vermeldden een selectie van pasgeborenen in een eerder 'utopische' context van een 'ideale' staat.⁶⁷ In de 1ste eeuw n.C. beschreef Plutarchus een selectieprocedure in Sparta. Op een plek die luisterde naar de naam Leschè werden Spartaanse baby's geïnspecteerd door de oudsten van de stam. Zuigelingen die 'misvormd of van lage komaf waren' werden naar de Apothetai gestuurd, een plaats in het Taygetusgebergte, waar ze een stille dood stierven. Om de gezondheid van de toekomstige Spartaanse burgers te verzekeren werd zelfs een dubbele test ingebouwd: de baby's werden gewassen met wijn in plaats van met water, zodat de epileptici of de zwakken dadelijk opvielen.⁶⁸ Maar Plutarchus leefde honderden jaren na de feiten die hij beschrijft. Voor hem is Sparta een 'utopisch ideaal'.⁶⁹ Contemporaine schrijvers als Plato of Xenophon, die dweepten met Sparta, vermeldden de selectieprocedure voor pasgeborenen niet. Van de Spartaanse koning Agesilaus (ca. 443-360) weten we dat hij misvormd en kreupel was, en daarbij nog opvallend klein van gestalte.⁷⁰ Archeologisch is de Spartaanse infanticide overigens nooit bevestigd.

Voor het Romeinse dossier is een passage uit de Twaalf Tafelenwet, waarnaar Cicero verwijst, cruciaal: '... als hij gedood zou worden, zoals een opvallend misvormd kind volgens de Twaalf Tafelenwet'.⁷¹

En opmerkingen van zowel Seneca de Rhetor als de filosoof Seneca laten niets aan de verbeelding over:

Veel vaders hebben de gewoonte baby's die niet van nut zijn te vondeling te leggen. Sommigen zijn gebrekkig in bepaalde lichaamsdelen, zwak en zonder hoop op overleven. Hun ouders gooien hen haast weg, eerder dan dat ze hen te vondeling leggen. (Seneca, Contr. 10, 4, 16)

(...) We slachten zieke beesten opdat ze de kudde niet zouden besmetten. We elimineren jongen die slechte voortekens aankondigen. We verdrinken ook baby's als ze zwak of gehandicapt geboren worden.⁷² Dat noem ik